

RAFİZ MANAFOV

*İstanbul Universiteti Fəlsəfə kafedrasının doktorantı***İMADƏDDİN NƏSİMİ FƏLSƏFƏSİ VƏ TANRI-İNSAN MÜNASİBƏTİNDƏ ŞƏR MƏSƏLƏSİ**

İmadəddin Nəsimi, doğulduğu tarix və yer, milli kimliyi, dini baxımdan mövqeyi, fəlsəfi düşüncələri və s. xüsusiyyətlərindəki ziddiyyətlərlə dolu bir şəxsiyyətdir. Tarixin şahid olduğu bir sıra dahilər kimi, Nəsimi haqqında da birmənalı mövqeyə sahib olmaq qeyri-mümkündür. Biz də bütün bu ziddiyyətli tarixi qaynaqlar, dini düşüncələr və fəlsəfi yaxınlaşmalar arasından Nəsiminin həqiqi üzünü, Tanrı-insan münasibətindəki problemlə məqamlara, o cümlədən şəər (bəla və müsibət) probleminə baxışını ortaya çıxarmağa çalışacağıq. Ancaq Nəsiminin düşüncə dünyasının, onun içərisində yer aldığı "Hürufi" perspektivdən ayrı ələ alınma biləcəyini düşünmürük. Buna görə də, əvvəlcə Hürufilik kimi tanınan dini-fəlsəfi nəzəriyyənin xüsusiyyətlərini izah etməyə çalışacağıq.

Hürufilik çox müxtəlif şəkillərdə tərif olunmuşdur. Bəzi tədqiqatçılara görə bir din, bəzilərinə görə isə sadəcə bir məzhəbdir [6, s. 15-17]. Ancaq bütün bu ziddiyyətlərə baxmayaraq, tədqiqatçıların birləşdiyi ortaq nöqtə hürufiliyin hərflərlə olan əlaqəsidir. Müxtəlif qaynaqlarda keçən hürufilik təriflərindən bir neçəsini aşağıdakı şəkildə sadalaya bilərik;

"Hürufilik: Fəzlullah Hürufinin, hərflərin sirlərinə aid nəzəriyyəni qəbul edən təriqət və salikləri" [5, s. 458], "Hürufilik, hərflərdən dini mənalar çıxaran İran batınılıyı..., hürufilik ümumi mənada hərflilik (hərflərdən mənalar çıxarmaq)" [8, s. 342-343] deməkdir.

Tarix nöqtəyi-nəzərindən məsələyə baxıldıqda, hərflər və rəqəmlərə xüsusi mənalar vermənin ilk nümunələrinə Pifaqorun əsərlərində rast gəlinir [4, s. 17-18]. Ancaq hərflilik və hərflərin ilk mənalarının İslam düşüncə tarixi içərisində nə vaxt ortaya çıxdığı məsələsi isə çox ixtilaflıdır. Əslində hərflərlə əlaqəli ilk anlaşılma problemini Qurandakı bəzi surələrin əvvəlində işlənən "hürufi-müqəttə"lərdə müşahidə edirik. Hərflərə müxtəlif və çox vaxt da sirlili mənalar vermə məsələsi səhabə dövründə başlamışdır. Hətta Hz. Əlinin "Quran Fatihədən, Fatihə bəsmələdən, bəsmələ "bə" hərfindən ibarətdir. Mən isə o "bə" hərfinin altındakı nöqtəyəm" sözü də bu mənada çox məşhurdur [17, s. 162].

İslam düşüncə tarixinin sonrakı dövrlərində isə hərflərə mənalar yükləmənin ilk nümunələrinə Həllac Mənsurun (ö. 922) əsərlərində rast gəlinir. O, ayələrə və ayələrdəki hərflərə verdiyi mənalar və hamı tərəfindən qəbul olunan izahlardan fərqli yorumlara görə həbsə atılmış və sonra isə qətl olunmuşdur [15, s. 14].

Əslən Əndəlüslü olan İslam mütəfəkkiri Mühyiddin ibn Ərəbi (1165-1240) «Əl-fütühat Əl-Məkkyyə» adlı əsərində hərfliliyin müxtəlif şəkillərini təzahür etdirmişdir. Hətta burada "İsəvi elmin hüruf elmi olduğunu" yazaraq, sanki sonradan ortaya çıxacaq Hürufiliyin bəzi xüsusiyyətlərini xəbər verirdi. Məsələn, həmin əsərdə qeyd olunurdu ki, "hərflər, millətlərdən bir millətdir və ilahi vəzifə ilə məsuliyyət daşıyır. Onlara, özləri kimi rəsullar gəlmişdir" [11, s. 185].

Hürufilik əsas xüsusiyyətləri baxımından dörd başlıq altında təsnif oluna bilər:

1. İnsanın ən ülvi xoşbəxtliyini təmin edən, vəzifələrini bildirən, üstümündəki göy və altımızdakı yerin, bir sözlə hər şeyin mahiyyətini bildirən sirr elmi mövcuddur.

2. Bu sirli elm Qurandadır. Ancaq bu sirlərin açarı Fəzlullahdadır. Ondan sonra da onun xəlifələrinə, onlar vasitəsilə də möminlərə bildirilmişdir.

3. İnsan əhsən-i təqvim (ən mükəmməl şəkildə) olan varlıqdır. Buna görə də Tanrını təzahür etdirir. Mələklər də insana ehtiram göstərirlər. Şeytan bu mükəmməl varlıq qarşısında boyun əymədiyinə görə cənnətdən qovulmuşdur.

4. Quran və onun bildirdiyi dini ibadətlərdə (namaz, oruc, həcc və sairə) sonsuz və dərin mənalar gizlidir [16, s. 64].

Con K. Birge hürufiliklə əlaqəli əsərində hürufiliyin əsas prinsiplərinin İslami prinsiplərdən qaynaqlandığını, amma onlara yeni mənalar və təvillər (izahlar) gətirərək dəyişdirildiyini qeyd etmişdir. O, hürufiliklə əlaqəli görüşünü aşağıdakı kimi əsaslandırır:

Bilindiği kimi, İslamın birinci şərti kəlimeyi-şəhadət gətirməkdir. Yəni Allahın birliyinə və Hz. Məhəmmədin (s.ə.s.) onun peyğəmbəri olduğuna şahidlik etmək və bunu dil ilə açıqlamaqdır. Allahın adı beş hərfdən ibarətdir. Hər bir hərf incələndikdə ortaya 14 hərf çıxar. Eyni şey Məhəmməd kəlməsində də mövcuddur. Bu ikisini topladıqda isə 28 rəqəmi çıxır. Bu ərəb əlifbasının hərf sayını bildirir. “Əşhəd” sözü isə ərəb dilində 4 hərfə yazılır və bu ikisini topladıqda isə 32 hərf olur ki, bu da İran əlifbasının hərf sayını bildirir.

İkinci şərt olan namaza gəldikdə isə namazın üç növü var. Səlati-səfər, səlati-həzər və səlati-cümə. Bunlardan birincisi on bir, ikincisi on yeddi, üçüncüsü isə on beş rükətdən ibarətdir. Beləliklə də, sağ əlin bir barmağındakı üç qatlanma və sol əlin barmaqlarındakı on dörd qatlanma toplanıldığında səlati-həzərin on yeddi rükəti əldə olunur. Bununla da səlati-səfərin on bir rükəti toplandığında 28, səlati-cümənin on beş rükəti toplandığında yenə 32 rəqəmi əldə olunur.

Üçüncü şərt olan zəkətdə barmaqlardan istifadə olunaraq “dəlil” göstərilir. Allahın birliyini göstərən on barmaqdan biri, qazancın onda-birinin paylanılmasını bildirir. Eyni şəkildə oruc, həcc kimi digər ibadətlər də hərlərdən istifadə olunaraq müxtəlif mənalar çıxarırlar [3, s. 154-155].

Yuxarıdakı hərləndirmələrə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, burada hər hansı bir qanunauyğunluq yoxdur. Hürufi və yaxud Bektaşî hərlərdən istədiyi kimi istifadə edərək, istədiyi nəticələrə və mənalara çata bilirlər. Bilindiği kimi, 28 hərf ərəb əlifbasının, 32 hərf isə İran (fars) əlifbasının hərf sayıdır. Yuxarıdakı misalda keçən 28 və 32 hərlərinin mənası isə Hürufilərə görə söylənmək istənən sözün və ya gedilmək istənən yolun sonuna çatmaq, vüsəta varmaq deməkdir. Eyni zamanda sözü meydana gətirən şey hərlərdir. Allah da özünü hərlər vasitəsilə “kənzi-məxfi” (gizli xəzinə) səviyyəsindən idrak səviyyəsinə çıxardır və əvvəlcə sadəcə “Hu” (O) olan “Allah” olur. Burada diqqəti çəkən digər bir məqam isə danışan insanın (hərləri söyləyən insan), qeyd olunmuş dini mətnlərdən üstün hesab olunmasıdır. Hürufilərə görə insan “Qurani-natiq”dir (yəni danışan Qurandır). Kağıza yazılan Quran isə “Qurani-samit”dir (səssiz Qurandır). Danışan Quran hər zaman dəyişir və təzələnir [4, s. 23].

İslami türk ədəbiyyatının təməlinə adını yazdırmış olan Seyyid Nəsimi haqqındakı mənbələr müxtəlif və bəzən ziddiyyətlidir. Ensiklopedik mahiyyət daşıyan şüara təzkirələrində Nəsimiyə aid cəmi bir neçə sətir məlumat vardır. Burada isə onun harada doğulduğu, haralarda yaşadığı və hansı tarixdə öldü(rüldü)üyü qeyd olunmamışdır. Həyatının ən mühüm dönüş nöqtəsi Fəzlullah Nəimi ilə görüşməsindən sonra başladığı bilinir. Ancaq Anadoluda yaşadığı, oradan Hələbə getdiyi tarix dəqiq deyildir. Nəsimi haqqında ən qədim qaynaq «Ənbəul-əmr fi əbnail-umr» adlı əsərdir. Burada Fəzlullahın Nəsimi ilə eyni əsrdə yaşadığı bildirilmişdir. Lətfi isə əsrlərində Nəsimi haqqında belə məlumatlar vermişdir: “Eşq meydanının qorxusuzu və cəsarətli, məhəbbət kəbəsinin bö-

yük fədaisi, seyyidlərin itaət olunmağa layiq gördüyü Seyyid Nəsimidir. O, doğru mən-səbli seyyid və vəlilərdəndir. Əsil adı İmaduddindir. Abdallar zümresinə başçı və rəh-bərdir. Şeirlərini Azəri türkcəsi ilə yazmışdır və bununla da şöhrət qazanmışdır” [2, s. 37].

Aşiq Çələbidə isə aşağıdakı məlumatlara rastlanmaqdadır: “Nəsimi seyyidlərin əfəndisidir. Xalq arasında seyyid adıyla məşhurdur” [2, s. 460]. Çələbi, Nəsiminin Fəzlullah Nəsiminin yanında olarkən eşq və təsəvvüf yolunu seçdiyini, ancaq nəfsinin tərbi-yələndirərkən yanlış yola girdiyini, buna görə də azğın insanların nəşvü numa tapması-na səbəb olduğunu, sözlərindən zındıqlıq “qoxusu” meydana çıxdıqda isə Hələb və Şam şəhərinin din adamlarının öldürülməsinə fitva verdiklərini bildirmişdir [2, s. 460].

Doğum tarixi və yeri haqqındaki ziddiyətli məlumatların olmasına baxmayaraq, əksər qaynaqlar onun Azərbaycanın Şamaxı şəhərində anadan olduğunu bildirməkdə-dir. Mikayıl Quluzadə onun 1369-cu ildə Şamaxıda doğulduğunu, orada yaşadığını və şeirlərini də azəricə yazdığını bildirməkdədir [12, c. I, s. 264]. Bəzi İran qaynaqları isə onun Şirazlı olduğunu bəzi qaynaqlar isə türkmən soyundan olduğunu iddia etmişlər [16, s. 49].

Onun əsl adı isə İmadəddindir. Uşaqlıqda yaxşı təhsil almışdır. O, dövrünün ən məşhur mədrəsələrində dərs almışdır. Təriqətlərə və məşayix sirlərinə aid dərin irfanı vardır. Daha uşaq yaşlarından etibarən eşq və məhəbbət qoxusunu almağa başlamışdır [10, s. 229].

Nəsimi Fəzlullah Hürufiyə xəlifə olduqdan sonra fikirlərini səyahətlər vasitəsilə yaymağa başlamışdır. Teymurilərin şiddətli basqınlarından sonra Azərbaycandan ayrılmaq məcburiyyətində qalmış və Anadoluya səyahət etmişdir. Osmanlı dövlətinin paytaxtı olan Bursaya gəlmiş və burada xoş qarşılanmadığını görərək oradan Hacı Bayram Vəli ilə görüşmək məqsədilə Ankaraya getmişdir. Dərvişlərdən birinin Nəsiminin “tan-rihq iddiasında” olduğunu Hacı Bayram Vəliyə bildirməsindən sonra o, hüzura qəbul olunmamışdır [4, s. 38].

Nəsimi getdiyi hər yerdə böyük bir həvəslə Hüruf elmindən bəhs etmiş, insan üzündə səkkiz və ya otuz iki hərfi oxuyaraq, üzün Tanrının təcəlli yeri olduğunu bildir-miş və yazdığı şeirlərdə bu fikri dilə gətirmişdir. Hürufilikdən bəhs etməsi, insan üzündə “Tanrının təcəlli edəcəyi” fikri və bu barədəki rəmzlər daşıyan şeirləri sünni çevrələr və İslam alimləri tərəfindən dinlənilib oxunduqda Nəsiminin düşmanlarının sayı artmağa başlamışdı. Şeirlərindəki qeyri-müəyyənlik və vəhdəti-vücuda düşüncəsi xüsusilə təəssüb-keş müsəlmanlar tərəfindən qınanmasına gətirib çıxarmışdır. Məhz buna görə də Nəsi-miyə zındıqlıq ətf olunmağa başlandı. O dövrlərdə kim ki, zındıqlıqla günahlandırılırdı o, mütləq cəzalandırılmalı idi. Buna görə də Hələb şəhərinin din alimləri Seyyid Nəsimi-ni cəzalandırmaq qərarına gəldilər. Şəriət alimləri Mənsurun məzhəbindən olduğu qə-naətinə vardılar. Hələb müftüsü “dərisi soyularaq öldürülməsi”nə fitva verdi və sonra da edam olundu.

İmadəddin Nəsimin doğum tarixində olduğu kimi, ölüm tarixi haqqında da ixtilaf-lı fikirlər mövcuddur. Mikayıl Quluzadə isə onun ölüm tarixinin 1417 –ci ildə olduğunu qeyd etmişdir [12, s. 264-265]. Əgər bu tarix doğrudursa, deməli Nəsimi təxminən qırx altı il yaşamışdır. Şübhəsiz ki, Nəsiminin seyid olması və Ələvi-Bəkdaşi firqələrin onun şeirlərindən çox istifadə etməsi, ən böyük və ilahi yeddi şairdən birisi kimi tanınmaları, onun bir çox yerdə “məzarının” olmasına gətirib çıxartmışdır. Nəsimi hər yerdə məz-lum bir vəli olaraq tanınmışdır. Ölümünün dəhşətli şəkildə olması Nəsiminin zülmə uğ-ramış olduğuna aid qənaətləri daha da gücləndirmişdir.

İmadəddin Nəsimi şeirlərinin çoxunu Azəri türkcəsində yazmışdır. Ancaq divan ədəbiyyatında onun farsca yazılmış şeirlərinə də rast gəlmək mümkündür. Nəsiminin ərəb dilini də şeir yazma biləcək qədər dərindən bildiyi istisna olunmur. Onun bu geniş dil bilgisi, onun kiçik yaşlardan etibarən yaxşı bir təhsil aldığı söyləməyə əsas verir. Şeirlərindən də bu məsələni anlamaq mümkündür. O dövrdə mədrəsələrdə oxudulan ərəb dili (sərf və nəhv), fiqh, təfsir, kəlam öyrəndiyini beytlərindən anlamaq olar. Ancaq sonrakı şeirlərində batini elmlərə maraq göstərdiyi bilinir. Onun yaşadığı mühit də hər iki elm sahələri, həm zahiri həm də batini elmlərin öyrənilməsi üçün əlverişli idi.

Seyyid Nəsiminin ədəbi yaradıcılığını iki dövrə ayırmaq mümkündür. Fəzlullah Nəimi ilə görüşməzdən əvvəlki Nəsimi yaradıcılığı və Nəimiylə görüşdükdən sonrakı yaradıcılığı. Bu dövrün hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur.

1. Nəsiminin şeirlərində Fəzlullah ilə görüşməzdən əvvəlki xüsusiyyətlər:

Şübhəsiz ki, Nəsimi özündən əvvəl yaşamış İran şairlərini oxumuş və tədqiq etmişdir. Şair, şeirlərini yazarkən çox geniş ədəbi bilgiyə və dərinliyə sahib idi. Bu dövrdə Nəsiminin şeirlərində daha çox Əhməd Yəsəvi (ö. 1166) və Mövlana Cəlaləddin Rumi (ö. 1273) kimi hikmətli söz söyləmə və nəsihət etmə arzusu hakimdir. Nəsihət etmə və tövsiyə vermə "dövründə" Nəsimi Hz. Əli, əhli-beyt və on iki imam aşiqi olaraq bilinir. Şeirlərində bunlara qarşı dərin hörmət və sonsuz sevgi hiss olunur. İslami prinsiplərin təbliğatçısı və yayıcısıdır.

Nəsiminin divanında 1 məsnəvi, 40-a yaxın qəzəl və 50-yə yaxın tuyuğ mövcuddur. Bu mənzumələrə müraciət olunduqda aydın olur ki, Nəsiminin ifadə dili xeyli mücərrəddir. Şair fikirlərini açıqlayarkən xeyli çətinlik çəkməkdədir. Əsərlərində lirika hələ ki, hiss olunmur. Şeirlərindəki didaktika ilə yanaşı, əruz xətalalarına da rast gəlinməkdədir.

2. Nəsiminin şeirlərində Fəzlullah ilə görüşməzdən sonrakı xüsusiyyətlər:

Fəzlullahın, Əmir Teymurun oğlu Maran Şaha sığınmaq üçün Şirvana gəlməsi o dövrdə Şirvanda (Şamaxı) yaşayan Nəsiminin ədəbi-fəlsəfi həyatında dönüş nöqtəsi olmuşdur [12, s. 265-266]. Onsuz da həqiqəti, ilahi eşqi və doğru yolu axtaran Nəsimi batini inamlara qarşı yaxın maraq duyğusu içərisindəydi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Cəlaləddin Ruminin fikri təsiri altında idi. Mövləvilinin səməli zikri və ayinləri onun diqqətini cəlb etmişdi.

Məhz bu mərhələdən sonra Nəsiminin şeirlərində dərin ümid və sevgi motivlərinə rastlanılır. Nəsimi şeirlərində Allaha olan sevgini dərin duyğular vasitəsilə tərənnüm etmişdir. Ona görə Allaha aşiq olmayan insan yuxudadır. Aşiq olan ancaq "Ənə-l haqq" fikrinin sirrinə nail olar. Bu elə bir məqamdır ki, burada aşiq və məşuq tövhiddə birləşir (bir olur). Məhz buna görədir ki, Nəsimi özünə haqq deməkdədir. Nəsimiyə görə "Ənə-l haqq" (mən haqqam) demək sadəcə bədii bir ifadə deyil. Bu, şairin sanki gözüylə gördüyü və əksini iddia edə bilməyəcəyi bir məqamdır. Bunu Nəsimi çox acizənə şəkildə etiraf etməkdədir:

Ey özündən bixəbər gəl Haqqı tanı, səndədir
Gir vücudun şəhrinə seyret gör anı, səndədir
Kandadur deyu nə sərgərdan gəzərsən zan ilən
Gəzməgil hər mənzili çün can məkanı səndədir
Mən nə vəchilən deyəm ki Haqqı səndən ayrudur
Çün gözümü görmüşəm, Haqqın nişanə səndədir [14, s. 236].

Aləmdə şərin mövcudluğu danılmaz bir həqiqətdir. Şər problemi ateizmin teizm əleyhinə istifadə etdiyi ən güclü dəlildir. Tarix boyunca şər məsələsi həm dünyanı Tanrı mərkəzli izah etməyə çalışan fəlsəfəçi üçün də, Tanrının varlığını bütün varlığıyla mənimsəmiş sırayı dindar üçün də problem olmuşdur. Şər probleminin mahiyyəti qısaca

bundan ibarətdir ki, əgər hər şeyə gücü çatan və hər şeyi bilən, eyni zamanda da mərhəmətli olan Tanrı varsa, dünyadakı xəstəliklər, zəlzələlər, sellər, tusunamilər və başqa təbii fəlakətlər, oğurluqlar, ədalətsizliklər, təcavüzlər və digər əxlaqi şərhlər olmamalıydı. Bu cür həm təbii həm də əxlaqi şərhlər olduğuna görə Tanrı ya hər şeyə gücü çatan deyildir, ya hər şeyi bilən deyildir, ya mərhəmətli deyildir, ya da ateistik bir şəkildə ifadə olunarsa o heç yoxdur.

Nəsimiyə görə, Allahın bu dünyadakı şər kimi görünən hadisələri dərinədən dərk edib anlamaq üçün onun yolunda yanmaq lazımdır. İnsanların əksəriyyəti həqiqətin şəkil və formasıyla məşğul olurlar. Dinin həqiqətinə isə aşıqlar çatırlar. Qəflət yuxusundan oyanmaq müdrik insanlara məxsusdur. Həqiqi yol mənəvi sərxoşluqdan keçir. Bu yol şəriətin zahirinə tərs görünsə də, başqa həqiqi yol yoxdur. Aşağıdakı misralardan da bu hiss olunmaqdadır:

Təhqiqə erən taifəyə hər kim ulaşmaz
Onun yolu təşkil ilə təqlidi gümandır
Ey aşıqə kafir deyən imana gəl, uslan
Kafir demə aşıqlərə neyçün ki, yalandır

Nəsiminin düşüncəsi üzərində Nəsiminin olduğu qədər, sufilər arasında qəhrəman olaraq bilinən Həllac Mənsurun da təsirləri hiss olunmaqdadır. O, bir çox şeirində Həllacdən, onun haqlılığından və dahiliyindən bəhs etmişdir. Bu təsiri Nəsiminin özü də müxtəlif şəkildə etiraf etmişdir:

Daim ənə-l həqq söyləyəm, Həqdən çü Mənsur olmuşam
Kimdir məni bər-dar edən bu şəhrə məşhur olmuşam
Qibləsiyəm sadıqlərin, məşuqiyyəmə aşıqlərin
Mənsuriyyəmə layiqlərin, çün beyti-məmur olmuşam [2, s. 460].

Nəsimi aşiqanə qəzəllər yazaraq şeir aləminə qədəm qoymuşdur. Əvvəlcə Cəfərilik məzhəb anlayışına uyğun olaraq Hz. Məhəmməd (s. ə. s.), Hz. Əli (r. a.) və on iki imamla əlaqəli mədhiyyələr qələmə almışdır. Zaman keçdikcə hürufilik düşüncələrinin təsirində qaldıqdan sonra isə bu etiqadının güclənməsi üçün onu şeirlərində fəlsəfi-dini mənalarla zənginləşdirmişdir. Demək olar ki, bütün şeirlərindəki özünəməxsus lirik mənalar, vəhdəti-vücut nəzəriyyəsinə istinad edən coşqu, həyat və insan sevgisi, şərq düşüncəsinə məxsus olan İslami humanizm, onun mənzum əsərlərinə irfani bir mahiyyət qazandırmışdır. Hürufiliyin yayılması üçün göstərdiyi səylər, onun dini, siyasi və ictimai məsələlərdə də şeir yazmasına və söz söyləməsinə səbəb olmuşdur [2, s. 461].

Nəsiminin qardaşı Şeyx Xəndana göndərdiyi nəsihətvari misralar da onun ədəbi və dini-fəlsəfi şəxsiyyətinin mahiyyətinin başa düşülməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Əvvəlcə qardaşı Xəndan, Nəsimiyə diqqətli olmasını və fikirlərini hamının yanında müdafiə etməməyi məsləhət görür. Əks halda edam olunacağını Nəsimiyə xəbər verir;

Gəl bu sirri kimsəyə faş etmə
Hanı xassə amməyə aş etmə [16, s. 53]

Nəsimi isə cavabında bütün mövcudatın, yerlərin və göylərin həqiqəti əks etdirdiyi halda, bu sirri çox saxlaya bilməyəcəyini bildirir;

Dəryayi muhit cusa gəldi
Kövn ilə məkan xurüşə gəldi
Sirri əzəl oldu aşkara
Aşiq necə eyləsin müdara
Yer göy arası həqq oldu mütləq
Söylər defu-cəngu-ney "ənəl-həqq!" [14, s. 349; 4, s. 42].

Nəsimi şeirlərində mənəvi saflığa çox böyük əhəmiyyət vermişdir. Hikmət, ədalət, sülh, doğruluq və insana dəyər vermə onun ən çox ortaya atdığı və müdafiə etdiyi məsələlərdəndir. Ona görə insanın ən başlıca problemi nəfsini təmizləməsi və “yola gətirməsi” problemidir. Nəsimi cahilliyi və elmsizliyi insanı günaha aparən səbəblər olaraq görür. Ona görə də insanın mahiyyətini izah edərkən, insanları mömin-kafir olaraq yox, arif-cahil olaraq qruplaşdırır. Nəsimiyə görə heç bir insan dünyaya pis fitrətli olaraq gəlməz. Dünyadakı pis duyğular, dünyanın aldadıcılığı insanın əslini tanımasına mane olur. Deməli əsas məsələ bu dünyadakı maneələrdən qurtulmaqdır. İnsan kamilləşdikcə hüriyyəti artar və həqiqi fitrətinə dönür [1, s. 178-179].

Seyyid Nəsimi, buraya qədər yazdıqlarımızdan da aydın olduğu kimi, birmənalı şəkildə qiymətləndirilə bilməməsinə və haqqındakı müxtəlif ziddiyyətli fikirlərə rəğmən, İslami-türk ədəbiyyatı, elm və sənət dünyasındakı öz yerini qoruyub saxlaya bilmişdir. O, həm şair olaraq Azərbaycanda qızıl ədəbiyyatının banisi, həm sufi olaraq irfanının dərinliklərinə bələd oluna bilinməyən mistik bir mütəfəkkir, həm də Hürufilik hərəkatının həqiqi qurucusu sayılır. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, Seyyid Nəsiminin düzgün başa düşülməməsi, onun sahib olduğu irfani-metafizik bilgilərin, eyni duyğu dərinliyini yaşamamış insanlar tərəfindən təcrübə oluna bilməmə problemindən qaynaqlanmışdır.

Qənaətimizcə, sufi Nəsimi şair Nəsimi üzərində hər yönüylə təsir göstərmiş və yazdığı şeirlərlə sadəcə yaşadığı təcrübəni ifadə etməyə çalışmışdır. Bu baxımdan da onun duyğu dünyası, irfan dərinliyinin metafizik təməlləri düzgün başa düşülməzsə, onun şeirləri öz həqiqi anlamını itirəcəkdir. Nəsimini başa düşülməz qılan və yaxud da iki şəkildə başa düşülməsinə səbəb olan iki amilin olduğu açıqdır. Birincisi Nəsimi hər kəsə (sufilərin sözüylə “avam”a) qapalı olan irfani dərinliklərdən bəhs etmişdir. Bu, tarixdə Sokrat, Həllac, Sührəverdi və s. kimi başqa dahilərin yaşadığı aqibətin yaşanmasına aparıb çıxarmışdır. İkincisi, Nəsimi onsuz da mücərrəd olan bu fikirlərini normal analitik dillə deyil, lirik şeir diliylə ifadə etmişdir. Lirik dilin təbii olaraq ortaya çıxardığı bənzətmələr, metaforalar və mübaligələr də Nəsiminin niyyətindən çox fərqli şəkildə başa düşülməsinə gətirib çıxarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağah İbrahim. Türk Düşünce Tarihinde Felsefi Hareketler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
2. Akpınar Yavuz. Azeri Edebiyatı Araştırmaları, Dergah Yayınları, İstanbul 1994.
3. Birge John K. The Bektashi Order of Dervishes, Hartford, Hartford Publishion 1937.
4. Çamuroğlu Reha. Sahah Ruzgarı: Enel-Hak Demişti Nesimi, Metis Yayınları, İstanbul, 1992.
5. Ferit Devellioğlu. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitapevi, Ankara 1982.
6. Gülpınarlı Abdülbaki. Hurufilik Metinleri Kataloğu, Ankara 1973.
7. Bektaşilik-Hürufilik və Fadlullahın öldürülməsinə düşürülen üç tarix, Şarkıyyat Mecmuası, Edebiyyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1963.
8. Hañçerlioğlu Orhan. Felsefe Ansiklopedisi, Remzi Kitapevi, İstanbul 1977.
9. Heyət. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı: İmadəddin Nəsimi/Seçilmiş əsərləri, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2004.
10. Heyət. “Nəsimi”, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası VIII, Bakı 1983.
11. İbn Arabi Muhyiddin. El-fütuhət-ül Mekkiyye, terc. Nihat Keklik, M.E.B. Yayınları, Ankara 1990.
12. Quluzadə Mikayıl. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Maarif nəşriyyatı, t. y.
13. Mumtaz Selman. “Seyyid İmaduddin Nesimi”: Azərbaycan Edebiyatı, sayı 10, Bakı 1926.
14. Nəsimi İmadəddin. Mən bu cahana sığmazam, Gənclik nəşriyyatı, Bakı 1191.

Tarix və onun problemləri, №1-2 2009

15.Nuri Sofi. Sind Halk şiirlerinde Hallac-ı Mansur – İbrahim Bin Edhem, Y. y., İstanbul 1969.

16.Olgun İbrahim. "Seyyit Nesimi Üzerine Notlar": Türk Dili Bülleteni, sayı 319, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971.

17.Öztürk Yaşar Nuri. Tarih Boyunca Bektaşilik, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1990.

РАФИЗ МАНАФОВ

Докторант Философического Факультета Станбульского Университета

ФИЛОСОФИЯ СЕИД НЕСИМИ И ПРОБЛЕМА ЗЛА В КОНТЕКСТЕ БОГА И ЧЕЛОВЕКА

Гениальный Азербайджанский поэт и мистический мыслитель Сеид Несими является один из противоречивых мыслителей истории мышления. Поэт, философ, мистик, атеист Несими: несмотря на эти противоречия всегда сохранял свой актуальность. Основной проблемой философии Несими является проблема кем является человек в отношениях между богом и человеком значение земной событий и проблема зла. Поэтому жизнь Несими и его литературно- философическое творчество является основной темой данной статье.

RAFIZ MANAFOV

The Doctorant of Faculty of Philosophy of Istanbul University

THE PHILOSOPHY OF İMADEDDIN NESIMI AND THE PROBLEM OF EVIL IN THE CONTEXT OF GOD-HUMAN RELATION

The great Azerbaijanian poet and mystic thinker Seyyid Imadeddin Nesimi was one of the most complicated persons of history of thought. Up to day he have called by different names: poet, mystic, philosopher, zındık (impious), atheist and etc. But in spite of all these differencies, he have hold his importance and actuality for today. The meaning of human in the context of God-human relation, the meaning of events in the world which we live there and reasons of problem of evil is main issues of Nesimi philosophy. Therefore, his poetical and mystical life is subject of our article.

Rəyçilər: t.e.n.Boran Əziz, f.e.d.N.M.Mikayılov.

BDU-nun Tarix fakültəsi «Azərbaycan tarixi» (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının 06 yanvar 2009-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №06).